

Д-Р К. КРЪСТЕВ — ГОДИНИ НА УЧЕНИЕ

Любомир Стаматов

Литературно-критическата, редакторската, преподавателската, културно-просветната и обществена дейност на д-р К. Кръстев все още не е обгледана и изследвана цялостно. А тази негова многостранна дейност (с най-положителните си страни) има свое място в нашия литературен и културен живот от края на 80-те и през 90-те години на миналия век, както и през първите две десетилетия на XX в. За близо 30-годишната си съзнателна работа д-р К. Кръстев е бил директор на педагогическо училище, редактор на три литературни списания, учител, преподавател, а след това и извънреден професор в Софийския университет. Неговият гостоприемнен дом дълги години е място, където се срещат някои от нашите най-изтъкнати писатели по това време. На ул. „Аспарух“ 67 в столицата в продължение на 17 години е била и редакцията на сп. „Мисъл“.

Традиция е станало за д-р К. Кръстев да се пише само като за „възпитаник на немската идеалистическа философия“, „поклонник на немската формалистична естетика“, „еклектик и идеалист“, „догматичен ум“ и т. н. Това са повече квалификации за късния д-р К. Кръстев, които често се разпростират върху цялата му дейност, без да се държи сметка за конкретната историческа истина. А тя е сложна и противоречива и за да стигнем до нея, не са достатъчни само готовите клишета и определения.

Много по-неточни са и будят редица възражения някои оценки за човека д-р К. Кръстев. Той е определян като „човек студен, суров, злобен, дори егоист“. Наричан е „тщеславен, отмъстителен, недостъпен“. Още в края на 20-те години Ал. Балабанов се опита да създаде една по-обективна представа за него, да разсее доста от тези несправедливи, бих казал, даже обидни за делото му епитети.¹ Тогава той посочи, че „маститият критик“ е бил „сърдечен, мил, топъл“, че в обществения и политическия живот винаги се е обявявал против онова, което е „лошо, неморално, опасно, дивашко, некултурно“. За него той е „твърда, упорита, човеколюбива, строга, догматична, тържествена личност“. Когато говори за човека д-р К. Кръстев, Ал. Балабанов прави и един много ценен извод: „... над всичко негово господствуваше една страст: неговата упоритост. ... Тя действуваше бурно у него и в най-опасните за личността му моменти.“

Настоящото изследване си поставя по-скромни цели — да систематизира и анализира някои по-малко известни, но същевременно важни моменти от дейността на ранния д-р К. Кръстев в периода от ученическите му години в Първа софийска мъжка гимназия — 1878 г., до издаването на сп. „Мисъл“ —

¹ Ал. Балабанов. Студии. Статии. Рецензии. Спомени. С., 1973; вж. Делото на д-р К. Кръстев (с. 308—326) и Доктор Кръстев като човек (с. 327—332).

1892 г. Известно е, че със сп. „Мисъл“ той подхваща едно дело, което ще му донесе много радост и лично удовлетворение, но и много огорчения; ще му създаде ценни познанства и приятелства (П. П. Славейков, А. Константинов, К. Христов, Ст. Михайловски, П. К. Яворов, П. Ю. Тодоров), но и големи вражди, най-вече от литературен характер. А и периодът на издаването на „Мисъл“ заема по-особено място в цялостната дейност на д-р К. Кръстев. Тогава той променя много от своите първоначални оценки за нашата литература, като пристъпва с други представи към нея, отдаден, както сам той се изразява, „в търсене на себе си“, „на идеалистичния блян“.

Ранният д-р К. Кръстев (това название е условно, доколкото обема един важен период от жизнената му и творческа биография) досега не е бил обект на по-специално изследване. Като изключим една сбита глава от очерка на Л. Георгиев,² твърде кратка впрочем, редица съществени моменти от неговото оформяне и изграждане като личност и критик са останали непроучени и недокументирани. Не са събрани интересни факти от ученическите му години в София (1878—1885), почти нищо не знаем за следването му в Лайпциг (1885—1888), освен може би това, че е слушал лекции при проф. В. Вунд. Твърде малко ни е известно и за двете години, прекарани в Казанлък, където той е директор на тамошното Педагогическо училище. Подминават се и двете последни години до издаването на сп. „Мисъл“ (1890—1891), когато е учител в София, драгоманин във Външното министерство и преподавател по немски език във Висшето училище. На някои тази придирчивост към фактите може да се види дребнава. Но когато се правят обобщения за цяло десетилетие от живота на един безспорно изявен автор, не е излишно да се знаят и подробностите, защото иначе се стига до пренебрегване на очевидни фактически истини.

* * *

След като завършва първоначалното си образование в родния си град Пирот, бъдещият литературен критик идва отначало сам в София, непосредствено след Освобождението, за да постъпи в Първа мъжка класическа гимназия още при нейното основаване — 1878 г. Не след дълго в новата столица се премества и цялото семейство на българина от Пирот Коте Кръстев, за да избегне преследванията и тормоза на сръбските власти.

За любознателното момче ученическите години са изпълнени с надежда и упование, с жажда за знания, с откриване на нови духовни светове. В гимназията в началото на нейното създаване е веел дух на всеобщ подем, на радост от първите години след Освобождението, на напрягане на духовните сили на онова младо поколение, което е имало щастливата възможност за първи път да се учи във вече свободна България. Тогава преподаватели в гимназията са такива ярки личности, повечето руски възпитаници, като Атанас Узунов — участник в Тракийското съзаклатие и заместник на Левски във Вътрешната революционна организация; поет по душа, с внушителна външност, заточеник от малоазиатската крепост Аргана Мадени; Трайко Китанчев — демократ и поет, един от дейците на Демократическата партия на Л. Каравелов; младият тогава Александър Теодоров-Балан; Михалаки Георгиев — известен като автор на учебник по ботаника, а през 90-те години — един от най-своеобразните разказвачи в нашата литература; бъдещите професори в Софийския университет Стефан Георгов и Димитър Агура. За известно време директор на гимназията е елениският чорбаджия Никола Михайловски — съученик на Г. С. Раковски в Атина,

² Л. Георгиев. Д-р К. Кръстев. С., 1968, с. 9—32.

брат на Иларион Макариополски и баща на бъдещия гневен сатирик и баснописец Стоян Михайловски.

По-будните ученици от гимназията се увличат от произведенията на Любен Каравелов, който заедно с дядо Славейков е един от най-популярните български поети тогава; запленени са от поезията на Иван Вазов, особено от творбите, които излизат в стихосбирките „Гусла“ (1881) и „Поля и гори“ (1884), обединени по-късно под общото заглавие „Епопея на забравените“; четат със захлас първия том от „Записки по българските въстания“ (1884) на З. Стоянов.³ През курса на обучението учениците посещават първите театрални представления в столицата („Иванку, убиецът на Асеня“ на В. Друмев и „Светослав и Невянка“ на К. Величков), първите концерти в Славянска беседа. Стават свидетели на суспендирането на Конституцията от Ал. Батенберг, на гоненията срещу либералите. Заедно с това сред по-големите ученици възниква идеята за създаване на Ученическо дружество, „поетите на гимназията“ организират литературен кръжок, където имат своя Пушкин, мечтаят за български Белински. Въобще може да се каже, че в първите години след Освобождението Първа софийска мъжка класическа гимназия е нещо като малък „Царскоселски лицей“ в наш, български вариант. Първият випуск на гимназията, който завършва през 1885 г., е удостоен с присъствието на министър-председателя П. Каравелов, поздравен е от министъра на народното просвещение Рачо Каролов. Най-способните, най-талантливите и най-амбициозните мечтаят да следват в университетите в Русия и Европа, да продължат там образованието си, за да се подготвят за бъдещи сеятели в духовната нива на България.

Както вече посочихме, младият Кръстьо Кръстев постъпва в гимназията още при нейното основаване. Единствен Т. Г. Влайков ни е оставил по-пълни спомени за ученическите години на бъдещия литературен критик, тъй като двамата са били заедно шест години в един клас.⁴ При разглеждането на ранния период от живота на д-р К. Кръстев тези спомени на Влайков досега са използвани доста откъслечно. А внимателното им прочитане очертава, макар и в контур, образа на един амбициозен и изключително трудолюбив ученик, който с право заслужава уважението на своите другари.

Спомените на Влайков, събрани в неговата книга „Преживяното“ (т. I, 1934, т. II, 1939, и т. III, 1942 г.), не са строга мемоаристика, документирана и подкрепена с цитати, данни и статистики. Те даже не се възприемат като мемоари, а повече като автобиографична проза с безспорни художествени достойнства. Малцина обаче виждат в тях ценни сведения за редица политически, исторически и културни факти от 70-те и 80-те години на миналия век. Писани повече под влиянието на едно далечно и блажено минало, те са изпълнени с поезия и лека меланхолия. Но тяхното безспорно достойнство е достоверността на изложението. Сътворени на преклонна възраст, след краха на една несполучлива политическа кариера, те носят аромата на далечни години, скъпи на душата и сърцето на писателя със своите чисти пориви, младежки блянове и силни изживявания. Сполетян от слепота, Влайков с вътрешно зрение се вглежда в своите детски и ученически години, като пресъздава с увлечение онова, което най-силно е въздействувало на неговата впечатлителна и поетична натура.

³ В своята „Рецензия за Псп“, г. V, кн. 21 и 22, отпечатана в сп. Труд, г. II, кн. 3, 1888 г., д-р К. Кръстев пише, че в гимназията е имало „един интимен кръг от жарки приятели“, които са знаели „само един път за идеален живот — Вазовата поезия и тъй живо описаната от З. Стоянова 1876 г.“ (с. 370 на сп. Труд, г. II, кн. 3).

⁴ Спомените на Влайков за неговия съученик К. Кръстев са в ч. III на „Преживяното“ — „Гимназист в София“, 1942 г., в главите „Съученици“, „Нашият литературен кръжок“, „Към нови небосклони“.

Би могло да се каже, че такъв характер имат и неговите спомени за д-р К. Кръстев, писани без оценка, повече под влиянието на емоционалния ток, който установява контакта с останалите далеч назад години на ученичеството. Младият Кръстев е бил „голобрадо момче, възниско, с гъста коса, широко чело и малко изпъкнали очи, които често се заглеждат унесено нейде настрани“⁵. Отначало не е много редовен към уроците си, въпреки че е доста пъргав и подвижен. Мълчалив и затворен в себе си, той дружи само с един-двама от съучениците си. През първите две години той като че ли повече наблюдава какво става около него, търси своето призвание и място сред останалите ученици. Но някои трайни черти от неговия характер скоро се проявяват и ето че вече в трети клас той обръща внимание върху себе си със своята упоритост в извъншколските занятия. Искрата идва най-неочаквано от страна на... стенографията. К. Кръстев се записва в курсовете на бащата на българската стенография Антон Безеншек и става неговият най-прилежен и най-добре подготвен ученик. Той до такава степен се усъвършенствува, че постъпва като стенограф в Народното събрание. С получаваното оттам възнаграждение купува книги и скоро става притежател на богата библиотека — нещо твърде рядко за един ученик по това време у нас.

Със същата методичност и упоритост К. Кръстев се заема и с изучаването на старогръцки език, като започва да чете „Илиадата“ в оригинал. Покрай френския, който е задължителен за всички ученици, той започва да учи и немски. И тук остава верен на себе си — купува си съчиненията на Гьоте и Шилер на родния им език и не само ги чете, но прави опити и да превежда. Руският език е задължителен и тук проблеми няма. В библиотеката му заемат своето място произведения на Пушкин, Лермонтов, Гогол, Тургенев, Белински, а така също и преведени на руски език трагедии от Шекспир.

Вече в горните класове на гимназията, К. Кръстев разширява своите интереси, чете много, държи сказка пред членовете на Ученическото дружество на тема „Трябва ли да четем“, която по думите на Влайков „възбужда жив интерес“. Един ден той попада на сбирката на литературния кръжец в гимназията, където безспорен авторитет е ломчанинът Николай Минков, единодушно признат за Пушкин на групата. Тук са още Никола Висковски, Т. Г. Влайков и други млади „поети“, които сериозно се замислят да издадат колективна стихосбирка. Даже предлагат ръкописа ѝ не на друг, а на самия Хр. Г. Данов в Пловдив — най-авторитетния книгоиздател в България по това време. Разбира се, начинанието им не успява, но остава споменът на него.

На тази сбирка на кръжока К. Кръстев отначало само слуша внимателно, но постепенно преодолява стеснението си. „По-после — спомня си Влайков — започва и той да се намесва. Взема да разправя едно или друго за някого от руските писатели, които има в своята библиотека... Донася веднъж Кръстев и един том от съчиненията на Белински, както също си е доставил. Ние бяхме слушали за този най-голям руски критик, но нищо не бяхме чели от него. Сега с жадност прочитаме цели откъслечи от неговите проникнати с живо обществено чувство и въодушевено написани критически студии.“⁶

Веднъж след поредните оживени и горещи разисквания върху студиите на Белински К. Кръстев неочаквано за своите съученици прави първата си изповед пред тях. Влайков много хубаво е предал този момент, на който изследователите на д-р К. Кръстев често се позовават, но без да цитират мемоариста цялостно: „Един път, като говореше с увлечение върху току-що прочетеното от Белински, Кръстев, насочил по обичая си унесен поглед нейде настрани, неусетно се из-

⁵ Т. Г. Влайков. Преживяното. Ч. III. С., 1942, с. 75.

⁶ Пак там, с. 160—161.

пуца и: — Някога — казва многозначително, — и аз ще бъда Белински у нас. — Тия негови изказани с такава самоувереност думи ми произвеждат особено впечатление. И доста ме учудват. Че дотогава аз не знаех да е написал Кръстев ни един ред от някакво литературно съчинение. . .⁷ Случайна находка в архива на д-р К. Кръстев щастливо опроверга твърдението на Влайков, че неговият съученик не е имал написано „литературно съчинение“. Но на това ще се спрем по-нататък.

И така след Пушкин литературният кръжец в гимназията има и своя Белински. И ако Н. Минков не оправдава надеждите на своите съученици и скоро изоставя поезията, то К. Кръстев не се задоволява само с декларацията, която прави пред тях. Той започва методично, амбициозно, последователно и неотстъпно да се подготвя за своето призвание, в което твърдо е уверен. В очите на съучениците му това може да е изглеждало химера, поза, жажда за слава, но едно е вярно — упоритият и трудолюбив ученик от Софийската гимназия неотклонно следва пътя, който сам си е начертал.

За него ученическите години са изпълнени с непрекъснато четене и самообразование, със съзнателно изучаване на чуждите езици и литератури, с повишен интерес и към родната литература, към нейното близко минало и тогавашно настояще. В своите ученически тетрадки той си преписва старателно редица стихотворения от Л. Каравелов, Хр. Ботев, П. Р. Славейков (включително и поемата „Изворът на Белоногата“), следи поезията и белетристиката на Ив. Вазов, чете редактираното от него сп. „Наука“ (1881—1884). Тези тетрадки заслужава да се споменат, защото са пример на изключително старание и търпение. Изписани ситно, с калиграфски почерк, те са истински антологии не само по литература, но и по география, история и т. н.

В архива на д-р К. Кръстев се намира и една негова „рецензия“, записана в една от ученическите му тетрадки.⁸ Тя е посветена на публикуваните във в. „Средец“ „Пътни бележки“ на В. Т. Б.⁹ Може да се каже, че това е първата рецензия на бъдещия литературен критик. Тя е показателна за особените интереси на ученика К. Кръстев, който следи внимателно тогавашната българска литература и най-вече творчеството на Ив. Вазов. Още в началото на своята ръкописна рецензия авторът ѝ заявява, че я пише, за да насърчи твореца на ръкописа, тъй като „даровитостта у нас е толкова рядка; да не я оставяме без подпорка“. По-нататък той отбелязва, че в пътеписа се съдържа една „характеристика на настоящето, изкусно, художествено скрита, облечена във форма“. Тази характеристика попада на младия рецензент, защото тя съдържа и една критика на неговото време, където всичко е заспало, уморено, нийде няма будност, „само Владайската река противоречи, само тя бучи; само там сякаш имаше живот; а всичко друго като да беше наше подобие“.¹⁰

За отбелязване е, че К. Кръстев добре познава творчеството на Вазов, който в много отношения е еталон за начинаещия литературен критик, мярка за гражданска смелост и художествено съвършенство при изобразяването на съвременността. Като потвърждение на това наше съждение е и оценката, където пътеписът на В. Т. Б. се сравнява (съвсем произволно и неоснователно, разбира се) с една част от повестта „Немили-недраги“. Като се възхищава от описанието на природните картини в пътеписа, авторът на рецензията възкликва с

⁷ Т. Г. Влайков. Преживяното. Ч. III. 1942, с. 161.

⁸ АБАН, ф. 47, а. е. 160, л. 10—14; 5. XII. 1884, София.

⁹ Това са инициалите на Васил Тодоров Балджиев, съученик на Влайков и негов съгражданин, завършил право в Лайпциг (1887—1890). Известен като автор на злополучната отрицателна статия за „Под игото“, печатана в сп. „Мисъл“ през 90-те години.

¹⁰ „Тез редове — пише под черта авторът на рецензията — може да служат прекрасен, още по-поетически коментар на Вазова стих „Посред толкоз спящи един само буден“ (глед. Поля и гори, ч. II — Борба и борци); Архив на д-р К. Кръстев, а. е. 160, л. 12.

юношески жар: „С това може конкурира, по грандиозността и дълбочината на мисълта си от всичко писано у нас в проза, само описанието на Дунава у Вазовата „Немили-недраги“ (Наука, г. III, кн. 2, с. 113—114)...“¹¹

И сега К. Кръстев показва, че е следил тогавашния литературен живот (посочванията, къде е печатана повестта и на коя страница се намира въпросното описание на Дунава, са негови). Той е чел внимателно и рецензията на Петър Пешев за тази повест на Вазов.¹² И се учудва на неумението на критика да види красотата на някои сцени в „Немили-недраги“. По-точно става дума за момента, когато Македонски, натоварен с важно поръчение до ръководителя на революционните комитети в България — Васил Левски, — преминава Дунава по една единствена дъска. И понеже П. Пешев в посочената рецензия пита: „Възможно ли е да мине по таквава къса дъска тежкия Македонски?“, К. Кръстев се възмушава, че „рецензатора хич и не поменува (това описание, обясн. Л. Ст.) като най-хубаво у цялата повест, сякаш дълга на рецензатора се свършва с това, като укаже, че по тази дъска не може да премине „тежкия“ Македонски“¹³.

В края на ръкописната рецензия на К. Кръстев е дадена и една възторжена оценка на последните две стихосбирки на Вазов от началото на 80-те години — „Гусла“ и „Поля и гори“, за които според него е необходимо да се напише нещо специално.

Интересна е и прибавката на автора към написаната вече рецензия, озаглавена „Все по рецензията“. Тя е доказателство за критичното отношение на 18-годишния младеж към съвременния нему политически живот, възмутен, че „всичко живо, дето мисли и чувствава, се предава, съсредоточава всичкото си внимание, всичките си сили на въпроса на деня, на политическите интриги, на политическите безобразни лъжи...“¹⁴.

Независимо от оценките на младия и неопитен още критик за поместените от В. Т. Б. „Пътни бележки“ за нас по-важни са някои други страни: интересът на К. Кръстев към литературния живот, отвращението му от политическите интриги на деня, защитата, която той прави на творчеството на Ив. Вазов — не само на повестта „Немили-недраги“, но и на неговата поезия. Неслучайно той цитира един характерен стих от одата „Раковски“, включена тогава в цикъла „Борба и борци“, по-късно преименуван на „Епопея на забравените“. Става ясно, че К. Кръстев е имал нещо пред вид, за да заяви пред своите съученици от литературния кръжец в гимназията, че мечтае един ден да бъде „българският Белински“. Впрочем не е само тази рецензия, която потвърждава интересите на Кръстев към литературата. В ученическите му тетрадки се пазят анализи на Шекспировите трагедии „Крал Лир“ и „Макбет“, опит за литературен портрет на Шилер и една ръкописна статия — „Ролята и значението на преводната книжина за развитието на един народ“¹⁵.

Едно изследване върху делото на д-р К. Кръстев, което е с претенции за обективност, не би трябвало да пренебрегва подобни факти от ранната професионална ориентация на такъв противоречив и сложен автор като него. Явно клишираните квалификации и определения трябва да отстъпят място на по-детайлни оценки. Даже един Симеон Радев, този детронатор на д-р К. Кръстев, след като смята за дребнаво и безсмислено разглеждането на първите работи на критика, все пак приема, че те са „ценни като документи за историята на Кръстевата критическа мисъл и за характеристиката на неговото литературно развитие“¹⁶.

¹¹ Архив на д-р К. Кръстев, а. е. 160, л. 13.

¹² Периодично списание, 1884, кн. 10, с. 127—129.

¹³ Архив на д-р К. Кръстев, а. е. 160, л. 13.

¹⁴ Пак там, л. 14.

¹⁵ Пак там, л. 8—9 и л. 1—6.

¹⁶ С. Радев. Погледи върху литературата и изкуството и лични спомени. С., 1965, с. 66.

В началото на 80-те години младият Кръстев, заел се усилено с изучаването на чужди езици, толкова напредва, че започва и да превежда. Като доказателство за това е и неговото първо писмо до Иван Вазов. Оригиналът на това писмо не е запазен, но се знае отговорът на Вазов.¹⁷ От него става ясно, че по това време К. Кръстев следи внимателно сп. „Наука“ (което впрочем се видя и от ръкописната му рецензия за В. Т. Б.) и изпраща на любимия си поет превод на една статия от Еккарте за „Естетичното“. Можем да си представим с какъв трепет е писал той до Вазов своето писмо (в него той предлага и свой превод на „Клавиго“ от Гьоте). Отговорът на поета не е много насърчителен, но упоритият и любознателен ученик не се отчайва и пише второ писмо, което остава без ответ. Тази неуспяла ранна кореспонденция между Иван Вазов и неговия възторжен почитател — а след години най-активен отрицател — е показателна за самия Кръстев. Едва 17—18-годишен той живее вече със съзнанието за предназначението си в литературния и културен живот в страната, изработил си е критично отношение към действителността, следи, доколкото това му е възможно, с жаден поглед всички културни прояви.

Важен документ, който потвърждава духовните интереси на младия К. Кръстев по време на неговото ученичество, е и един „Разказ“, запазен също в неговия архив.¹⁸ Той е от лятото на 1884 г. Няма съмнение, че един от героите, скрит зад инициала С., е самият автор. За него младият разказвач пише: „Природата го бе създала поет, с поетична натура, с дълбоко, чувствително, възприемчиво сърце, но поетическият му талант беше съмнителен — което съставляше извор на мъченията му и даде чисто естетическо направление на характера му посредством всичко материално.“¹⁹ Юношата Кръстев изповядва и една възторжена любов към „преимуществено поетичната Еллада, за която той съжаляваше, че съвременниците му имат, или поне им се струва, че имат право, ако и твърде далечно, да я гледат с криво око“²⁰. Това е едно ценно доказателство за доброто познаване на старогръцката литература, за преклонението пред нейните най-велики творци.

Този „Разказ“ (ръкописът няма друго заглавие) разкрива до голяма степен отвътре своя автор. Една година преди завършването на гимназията той вече е определил своето бъдеще, решил е на коя наука да се посвети. По време на разговора между С. и героинята А. (на друго място в ръкописа тя е наречена Лина, „втора Корделия“), на въпроса ѝ, „В кой град ще отидете?“, С. отговаря:

„— Града и аз не съм решил тъй окончателно, щото да мога да ви го съобщя, но непременно в Германия“ — и бърза да поясни защо смята да отиде именно в Германия: „Най-напред мислех да отида в Русия, именно доде се колебаех, какво да избира, дали история или философия, но откак реших (в ръкописа има два изрaza, един над друг, и двата са зачеркнати — „в полза на последното“, над него — „да следвам по естетиката“) Германия ми се показва най-удобно място.“²¹

Това признание на К. Кръстев не е случайно. Знаем, че в гимназията той учи усилено немски език, чете в оригинал Гьоте и Шилер, превежда „Клавиго“ и една статия на Еккарте. Естествено е да се определи, да се ориентира към родната на двамата велики поети, които заедно с Омир и Шекспир най-силно завладяват и пленяват неговото юношеско въображение. Освен това Т. Г. Влайков също свидетелствува, че след завършването на гимназията неговият съученик „Кръстев Кръстю смята да заміне за Германия да постъпи во Философския

¹⁷ Ив. Вазов. Съб. съч. Т. XX, 1957; писмото на Вазов е от 10. XI. 1884, с. 49.

¹⁸ А. е. 163, л. 1—5.

¹⁹ Пак там, л. 2.

²⁰ Пак там.

²¹ Архив на д-р К. Кръстев, а. е. 163, л. 4.

факултет²². Сега разбираме и един друг пасаж от „Преживяното“: „Че заловил се е сега да изучава и немски език, който ние не учим. . . — Защо ти е той език? — запитват го някои. — Ще ми трябва — отговаря някак многозначително. И продължава с усърдие и постоянство да го изучава.“²³

Избирането на Германия, по-точно Лайпциг или Липска, както е било славянското название на този стар университетски град, също не е случайно, не само защото К. Кръстев е изучавал немски език и е смятал да следва „по естетиката“. Още в началото на XIX в. тук идват млади българчета, за да следват в университета, тук Ив. Богоров издава първия брой на първия наш вестник „Българский орел“ (1846). А освен това славата на Германия като страна на философията по това време е твърде популярна. Наистина през 70-те и 80-те години тази слава е донякъде печална, що се отнася до състоянието на идеалистическата философия във всички нейни школи, школички, течения, направления и пр. Ленин неслучайно пише, че „през 70-те години на миналия век. . . в германската професорска среда е на мода повикът: „Назад към Кант!“²⁴ а Енгелс определя доцентите, които тогава вдигат шум в Германия под името философия, като „изродилото се потомство на класическата немска философия“²⁵.

Запознаването с някои неизползвани досега материали от архива на д-р К. Кръстев, както и по-внимателното „прочитане“ на спомените на Т. Г. Влайков от част трета на „Преживяното“ разкриват пред нас облика на младеж, който твърде отрано се подготвя за своето призвание. При това с едно непоколебимо вътрешно убеждение, че за него друг път няма, че набелязаната цел трябва да бъде завоювана с упорит труд и последователност.

Някои от наблюденията на ученика К. Кръстев показват вкус към литература, която не е безразлична към тогавашната политическа обстановка, към близкото минало на българския народ; показателно е и неговото увлечение по Белински, Пушкин, Лермонтов, Тургенев. Заедно с това любознателният юноша се опиянява от „поетичната Еллада“, от гения на Шекспир, от безсмъртните творения на Гьоте и Шилер. Тези увлечения нямат случаен характер, а са плод на сериозно и системно изучаване, на методични занимания в проучвания (в повечето случаи в оригинал) на най-хубавото от няколко чужди literaturи. Би могло да се спори със С. Радев дали е прав, когато твърди в студията си за д-р К. Кръстев, че познанията му имали случаен характер и не носели печата на съпреживяването, на вникването в художествената тъкан на дадена творба. Това негово твърдение е повече полемичен ход, но не и резултат от подробното познаване на усилията на д-р К. Кръстев още на млади години да се запознае с най-хубавото от световната литературна класика.

По-приемлива е тезата, че още като младеж той си изработва твърде висока мярка за литературата въобще, която по-късно ще прилага при оценката на българската литература, без всякога да се съобразява с конкретните исторически, обществени и социални предпоставки за нейното зараждане и развитие. Нормативността на естетическите му критерии ще се окаже високо препятствие в осъществяването на литературния теоретик и критик. Но това е вече друг въпрос и тук изследователите му са единодушни — те виждат прояви на догматизъм, на застиналост на представите и оценките. Затова е прав Ал. Балабанов, когато

²² Т. Г. Влайков. Преживяното. Ч. III. С., 1942, с. 277.

²³ Пак там, с. 77.

²⁴ В. И. Ленин. Материализъм и емпириокритицизъм. С., 1971, с. 203.

²⁵ Цитирано по книгата на В. И. Ленин. Материализъм и емпириокритицизъм, с. 215
По-подробно на въпроса за учителите на д-р К. Кръстев в областта на философията и естетиката вж. Ат. Натев. Цел или самоцелност в изкуството.

твърди, че интересите на д-р К. Кръстев към философията са породени и поддържани от желанието му „да осигури една обективна, философски оправдана основа за литературната критика“²⁶.

* * *

През есента на 1885 г., завършил успешно седемгодишния курс на обучение в Първа софийска класическа гимназия, Кръстю К. Кръстев заминава за Лайпциг (Липиска) в Германия, за да следва философия. Неговата мечта се сбъдва, но студентството му не започва безгрижно и безметежно. Едва пристигнали в Лайпциг, за да следват в прочутия университет на този град, бъдещите студенти българи заживяват с тревожните съобщения от родината си. Обявено е Съединението, а след няколко седмици войските на крал Милан нахлуват в Княжество България. Започва Сръбско-българската война от късната есен на 1885 г. Водена за защита на новоосвободеното отечество, тя събужда възрожденския ентусиазъм на българския народ. При Сливница, Три уши и Драгоман противникът е разбит и отхвърлен към Пирот.

По това време ентусиазираните български студенти от Лайпциг, Париж, Прага, Женева (впрочем от всички университетски градове в Европа) си обявяват сборен пункт във Виена и потеглят за България, за да се бият като доброволци за нейната свобода. Студентът от Женева Ив. Д. Шишманов съчинява и разпространява Апел към европейските държави в защита на родината си. Наистина, докато пристигнат в столицата София, войната е завършила, но остава опиянението от готовността да пролеят младата си кръв за защита на своето отечество. Никола Бобчев, брат на известния С. С. Бобчев, пресъздава правдиво атмосферата на пътуването от Виена до София. В неговите спомени, посветени на Ив. Вазов, се съдържат и важни за нас данни, които се отнасят до К. Кръстев. Би могло да се каже, че те съдържат три основни момента. В първия от тях Н. Бобчев съобщава, че „Кръстев, дето е речено, лягаше и ставаше с поезията на Вазова и наскоро излязлата сбирка на поета „Италия“ не падаше от ръцете му“²⁷. Вторият момент пресъздава обстановката при пътуването с влака от Виена за България. Н. Бобчев свидетелствува, че във влака К. Кръстев е обичал да чете отделни стихотворения на Вазов, като при четенето на първите две строфи от „Ековете“ е дохождал „в екстаз“. Понеже тези строфи са показателни не само за поета, но и за душевното състояние на младия К. Кръстев тогава, ще ги дадем така, както ги е цитирал Н. Бобчев:

Скиталец беден по светът,
аз не намерих никой път
душа — душа си да излея,
да кажа за какво копнея
без колебанье и без страх:

.....

Аз искам щастие, но то
не е ни в корист, ни в злото,
ни в мир, ни в радости домашни. . .
Аз друго търся като луд,
но страх ме е да бъда чут:
Аз искам слава, слава, слава!
И скът рече: „Лава. . . лава!“

²⁶ Ал. Балабанов. Студии. Статии. Рецензии. Спомени. С., 1973, с. 314.

²⁷ Иван Вазов в спомените на съвременниците си. С., 1966, с. 253.

Н. Бобчев свидетелствува, че при произнасянето на последните четири стиха К. Кръстев се унасял сякаш в бъдещето. Паметта е несигурно нещо, особено след като от описваното събитие са изминали повече от 30 години, но все пак в спомена на Н. Бобчев състоянието на младия и вдъхновен почитател на Вазовата поезия е предадено верно.

Третият момент от спомените на Н. Бобчев информира за посещението на К. Кръстев при Вазов, нещо, което знаем от самия критик: „Когато стигнахме в София, една от първите работи на Кръстева беше да намери любимия си поет, за да му се представи и да изкаже възторга си пред неговия талант. Вазов живееше тогава в една скромна стаячка на хотел „Люксембург“.²⁸ Знаменателна е тази среща между поета и един млад, 19-годишен човек, с амбиции да стане бъдещ голям литературен критик в своята родина. И двамата са под неотразимото впечатление от Съединението и войната, и двамата са въодушевени от победата над нашественика, и двамата са осенени от един идеал — да служат на своята литература. За Вазов това не е „мечтаното бъдеще“, а една реалност. В Пловдив той е реализирал някои от най-пленителните си поетически идеи: „Гусла“, „Поля и гори“, „Немили-недраги“, „Чичовци“ вече са излезли изпод перото му; докато К. Кръстев има все още само мечтата...

За тази първа среща между двамата разказва по-късно критикът. В края на първата част на своите „Етюди...“ за Вазов²⁹ той описва накратко, но съдържателно посещението си в хотел „Люксембург“. След писмата от предната година (1884) сега това е втората стъпка на К. Кръстев да се сближи с Вазов. Но и тя не се оказва особено плодотворна, поне що се отнася до създаването на близост между двамата. Наистина има и някои обективни причини. Не след дълго поетът е принуден да емигрира в Русия, а К. Кръстев се връща в Лайпциг, за да започне наистина следването си.³⁰ Три години и двамата ще бъдат далеч един от друг — единият в Одеса — безрадостен емигрант, а другият в Германия — студент „по философията“. Едва в края на 1888 г. те отново ще възобновят връзките помежду си, вече на едно по-равноправно (от литературна гледна точка) професионално равнище.

Трите години, прекарани от К. Кръстев в Лайпциг, не са много подробно изяснени откъм факти, що се отнася до интересите и заниманията на бъдещия доктор по философия.³¹ Той слуша редовно лекциите на безспорния авторитет на Лайпцигския университет проф. Вилхелм Вунд, за което свидетелствуват обемистите записки, водени на стенография или на немски език; посещава курсовете и на другите светили на тогавашната немска научна мисъл, като проф. А. Лескин, проф. Липсиус, проф. Циркел и др. Безспорно най-голям интерес проявява към лекциите на проф. В. Вунд по експериментална психология. Като студент К. Кръстев участва и в дейността на Славянското академично дружество, особено след основаването на отделни секции към него през 1887 г. (българска, руска и сръбска секция). Той е избран за секретар на българската

²⁸ Иван Вазов в спомените на съвременниците си. С., 1966, с. 254; в същия сборник Б. Вазов пише, че д-р К. Кръстев се представил на поета, „току-що завършил образованието си в чужбина“ (с. 65). Това не е вярно, тъй като по това време Вазов е емигрант в Одеса. Б. Вазов явно пренася посещението три години по-късно. Както вече посочихме, сам д-р К. Кръстев пише, че е посетил поета през 1885 г., когато се завръща в България, за да участва в Сръбско-българската война.

²⁹ Иван Вазов. Етюди за стихотворната му поезия. — Труд, г. II, кн. 5, с. 629—630; в края на тази част стои дата — декемврий, 1887, Липска.

³⁰ К. Кръстев се записва в университета на 21. X. 1885 г.

³¹ По-детайлно за дейността на българските студенти в Лайпциг виж книгата на В. Йорданов. Лайпциг и българите. С., 1938, с. 96, 117, 135 и др. Книгата е снабдена и с „Общ списък на българските студенти при Лайпцигския университет през двете десетилетия от 1879 до 1899 г. според официалните родословни книги в архивата на университета“ (с. 135—136).

секция, на която председател е Ив. Д. Шишманов, също студент в Лайпциг по това време. Пред членовете на Академичното дружество К. Кръстев изнася реферат на тема „Мозък и душа“ (на три поредни заседания), който представявал исторически преглед на мненията и на източниците. Дейността му в секцията обаче не е много активна, като изключим изнесенния реферат и участието му в едно-две културни прояви. Повече го привличат заниманията в университета, мили са му часовете, прекарани в библиотеката.

Освен на университетските занятия К. Кръстев отделя внимание, доколкото това е възможно в Лайпциг, и на литературния живот в своята страна. Славянското академично дружество е получавало редица списания, между които и българските „Труд“, „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“, „Наука“ — общо седем списания. Това му дава възможност да поддържа литературните си интереси. Нещо повече, той е решил и сам да участва в литературния живот, да излезе пред съда на съвременниците си. Така още през 1887 г. започва своите „Етюди. . .“, следи критическите прояви на П. Пешев, Ив. Пеев-Плачков, с които по-късно ще полемизира.

През пролетта на 1888 г. „Етюдите. . .“ за Вазов са завършени и изпратени на В. Стоянов, редактор на „Периодическо списание“. Тук те престояват доста време в „долапите на редакцията“, след което К. Кръстев ги изпраща на Ц. Гинчев в сп. „Труд“, което вече втора година излиза в Търново. Той вече е отпечатал в това списание една малка статийка за педагогическата практика в училищата, дал е и една по-голяма рецензия за две книжки на „Периодическо списание“, което се получава в българската секция на Академичното студентско дружество в Лайпциг. Все по това време К. Кръстев чете внимателно и първата част от „Миналото“ на Ст. Заимов и пише за нея обширна статия.

Така в края на своя престой в Германия „кандидат философът“, както сам той се подписва под една своя статия, вече започва да осъществява на дело мечтата си да стане „българският Белински“. На негова страна са младостта, добрата литературно-теоретическа и философска подготовка и не на последно място — огромната амбиция.³²

След като на 28. VII. 1888 г. защитава докторската си дисертация на тема „Лотцевото метафизическо понятие за душата“ при проф. В. Вунд, младият вече „доктор по философия“ К. Кръстев се завръща в България. Той е въодушевен от благородната идея да работи в „духовната сфера“, в „девствената почва на българската книжнина“, където да бъде безпошаден съдник на всичко онова, що я загрозява и опошлява. Назад са останали ученическите години от Софийската гимназия, малкият литературен кръжец, запознаването с най-големите представители на европейската литература, възхищението от неистовия В. Г. Белински, от меката лиричност на Тургеневата проза, от Вазовата „Епопея. . .“. Пред очите му проблясва бъдещето, примамва го възможността да внесе своя лепта в изграждането на новата литература и култура у нас, в освободената му от десетина години родина.

Умът и амбициите на младия човек са впрегнати в името на една цел — да стане първият български литературен критик, за което смята, че е призван от съдбата. Неслучайно още в началото на своя творчески път той мечтае за един

³² След десетина години той ще направи в своя дневник едно от най-откровените си признания: „Аз имам една безумна жажда за правда; тя трябва да ме заведе в гроба на Миларова (става дума за Св. Миларов, б. м., Л. Ст.) или да ме издигне до онова от години бленувано — на шета и наистина — положение — невенчан литературен цар.“ И въпреки че, когато прави тази изповед, д-р К. Кръстев сам се обявява против нея, като вижда себе си „само уважаван от всички скромнен, тъмен кабинетен мечтател“, то идеята да стане „невенчан литературен цар“ не му е била чужда в годините на неговата първа младост. Архив на д-р К. Кръстев, а. е. 10, л. 13—14.

нов „литературен диктатор“ от типа на Любен Каравелов, който „да преследва язвите на нашето уязвено, заразено литературно тяло“ да има „авторитет, който да плащи безбройната, вечно пълзяща в подножието на музата литературна паплаг“.³³

И той се втурва в литературния живот по това време, без да се оглежда настрани, без да се съобразява с фалшивите литературни авторитети на „разните Люляковци, Мирчовци, Миранзовци, Живковци, Лобошкиевци, Голчевци... все поети на празни, често и безсмислени думи“, които са пълнили със своите „поезии“ тогавашните списания.

Д-р К. Кръстев идва в столицата малко след като тук е пристигнал вече един друг бъдещ голям учен — д-р Иван Д. Шишманов, също защитил дисертация при „стареца Вундт“ в Лайпциг.³⁴ Дватама млади учени са едни от първите в следосвобожденска България, добили солидно образование в големите европейски университети (Шишманов освен в Лайпциг учи още във Виена и Женева), завърнали се в родината си, готови да работят за бъдещето на нейната наука. За кратко време пътищата им отново се събират, за да продължи хубавата им дружба от студентските години в Лайпциг.³⁵

Тяхното появяване в София не остава незабелязано от столичната културна общественост. В писмо до Ив. Вазов известният културен деятел Стефан Костов (1857—1917) споделя с поета, че наскоро се е запознал „с двоица млади момци, сега свършили в Лей[п]циг, г. г. Ив. Шишманов и К. Кръстев, и двамата горещи поклонници на таланта Ви“³⁶. И двамата според Ст. Костов се радвали, че в „Христоматията“³⁷ е отделено достойно място на Вазов, че нейните съставители не са „от онези, които въздигали Любена в ущърб на Вазова“. За автора на писмото това са „младежи, незаразени още от задушливата атмосфера на нашето гнило общество“.

Макар и накратко, писмото на Ст. Костов ни въвежда в културния живот на столицата от края на 80-те години. В него са доловени някои съществени моменти от времето тогава: неприязънта, с която някои писатели и критици (П. Р. Славейков, З. Стоянов, Ив. П. Славейков, Ив. Пеев-Плачков, П. Пешев) се отнасят тогава към Вазов, необичайният ентузиазъм и възторгът на двамата млади учени от творчеството на поета. Възпитанието и културата на д-р К. Кръстев и Ив. Д. Шишманов, придобити в европейските университети, запознаването с литературното наследство на други народи и изработеният вече вкус към художественото са им подсказали, че не може да се отрича голословно творческото дело на един автор като Вазов, който 15 години работи с вдъхновение в полето на българската литература. Ненавлезли още в политическия живот — впрочем и двамата в различна степен остават настрана от острите политически борби, — те с право гледат на Вазов не като на политическо лице от някоя партия, а като на поетически талант, като на „поет в пълен смисъл на думата“.

През лятото на същата 1888 г., само няколко седмици след завръщането си, д-р К. Кръстев е назначен за директор на Казанлъшкото педагогическо и три-

³³ Сп. Критика, г. I, 1891, кн. 5. Писмо III, с. 173.

³⁴ Ив. Д. Шишманов следва философия в Лайпцигския университет от 2. XI. 1886 до 23. IV. 1888 г.

³⁵ В т. I („С патоса на възторга и изобличението“) от своите Страници от историята на българската литература. С., 1967, Г. Цанев изтъква, че „с призванието на литературоведи, посветили изцяло дейността си за цял живот на литературата, първи след Освобождението дойдоха проф. Ив. Д. Шишманов и д-р К. Кръстев“ (с. 114).

³⁶ В. Вълчев. Из преписката на Иван Вазов. — Изв. на И-та за бълг. лит., 1960, т. IX, с. 338; писмо от 22. VIII. 1888 г.

³⁷ Става дума за „Христоматия по изучаване словесността“. Съставили Ст. Костов и Д. Мишев в два тома. Т. I, Пловдив, 1888; т. II, Пловдив, 1889; издател е Хр. Г. Данов.

класно училище.³⁸ Още в края на месец август той пристига в Казанлък и с присъщата си енергия се заема с подготовката на новата учебна година. Обстановката в града, условията в училището и въобще средата, в която попада, са такива, че лесно могат да сломят една съзерцателна натура. Но д-р К. Кръстев не е от хората, които се отчайват и бързо свиват знамената. Още с пристигането си в града той пише на Ив. Д. Шишманов, който е станал служител в Министерството на народното просвещение: „Вие ще чакате да се оплаквам, нали? (писмото е адресирано и до д-р Иван Георгов, служител в същото министерство). Има за оплакване, даже за отчайване, но аз се лъжа, баюкам и зальгвам, уверявам се, че не ще помогне и си сбирам устата. То тук било по-лошаво от гимназия, не само че шест класа ще се наредят, но и четири образцови отделения, на които и чинове, и маси и черни дъски липсват.“³⁹

В друго писмо от началото на учебната година той доста образно предава заетостта си: „Днес ми гръмна главата от разправии.“ В училище д-р К. Кръстев има 13 учебни часа, като преподава литература, психология, всеобща история; води хоспитирането на учениците от по-горните класове, въвежда пръв безплатно обучение по стенография. Всеки ден трябва да бъде в кабинета си от 8 до 12 и от 14 до 16 часа, като постоянно се разправя „за туй за онуй“, вика, обикаля, даже смъмря някого, когато е необходимо.

Той сам вижда, че се е заел с нещо, което му е твърде далеч по призвание: „Какво нещо недосетлив човек! Ей сега ми иде на ума, че аз от тази педагогическа задача, дето ми се стоваря на гърба, малко отбирам, тепърва трябва да си вадя очите. . .“⁴⁰ Но въпреки това изпълнява задълженията си от сърце, а не формално. Грижи се за осигуряване на добре подготвени преподаватели по различните предмети, търси помощта на градските власти при уреждането на някои въпроси около училището. И какъвто е категоричен, твърде скоро влиза в конфликт с кмета на града, задето общината не е направила тротоара в двора на училището; с началника на пощата, който не му предал навреме една телеграма. В същото време води „жарка борба“ с „един шваба, комисар в Пловдив“, който в писма до дирекцията на Педагогическото училище пишел на френски, защото според него „българският език бил „неспособен“ за святна кореспонденция“.

Младият директор често обикаля квартирите на своите ученици, вижда ги при какви условия живеят, разговаря с тях и с тъга констатира: „Убити момчета: досега от грубости и бездушно учение и преподаване, а сега — от тъмно безотраднo бъдеще. Какво ги чака: село, с 600 лв. платка, без всеки живот. Имат право да напускат и да станат офицери. . . Министера дума: убедете ги да останат — да, но с голи ръце не мога стори нищо, те искат само хляб и сигурно бъдеще.“⁴¹ Не могат да не направят впечатление в случая демократичните убеждения на автора на тези редове, твърде категорични, обществено зрели и граждански смели за неговите 23 години. Същите изводи той прави и в своите рапорти до министерството.⁴² Като директор на Педагогическото училище той е строг и принципен,

³⁸ Д-р К. Кръстев е назначен за директор начиная от 1 септември с „приказ № 420 от 12 август, 1888 г.“, публикуван в Държавен вестник, бр. 91 от 25 авг. 1888 г.

³⁹ АБАН, архив на Ив. Д. Шишманов, ф. 11, оп. 3, а. е. 786, л. 1; писмото на д-р К. Кръстев е от 27. VIII. 1888 г.

В архива на Шишманов се пазят над сто писма на д-р К. Кръстев, писани през периода 1888—1891 г., които съдържат много ценни данни за престоя му в Казанлък, за участието в литературния живот и отношението му към много актуални тогава въпроси на литературата. Близко половината от писмата обаче са на немски език и не са преведени.

⁴⁰ Пак там (същото писмо), л. 2.

⁴¹ Архив на Ив. Д. Шишманов, оп. 3, а. е., л. 19; писмо от 7. X. 1888 г.

⁴² В своята статия „Д-р К. Кръстев в Казанлък“ (Просвета, г. VII, 1941, кн. 5) Чудомир Чорбаджийски цитира откъси от няколко рапорта. На 7. IV. 1888 г. д-р К. Кръстев „рапортира“: „Ако трябва да означа по-точно онова, което липсва на тукашните, а може би и на учениците в повечето български училища, то е изобщо душевното благородство, идеализмът в мислите и де-

с високи изисквания към преподавателите, като се застъпва за прилагането на по-съвършени методи и висока култура на преподаване, за хуманно отношение към учениците. Вискателен е и към административните власти, което често му навлича техния бюрократичен и партизански гняв и дребнавата им отмъстителност, въпреки че той не е свързан с определена политическа партия.

Известният книжовник Никола Филипов, бивш ученик на д-р К. Кръстев в Казанлък, си спомня след години за своя учител с особено благоговение: „Той беше съвсем млад човек, нямаше дори 25 години (в курсовете, може да се каже, имаше ученици по-стари от него), с едва наболи мустаци, с красиво, женствено лице, съвсем ниско остриган, облечен елегантно, с бомбе и очила — пенсне, от единия край на които се спущаше тънко металическо кордонче, закачено о жилетката. Той беше в пълния смисъл на думата естетична натура. . . При това обноските му бяха особени: те издаваха някакъв аристократизъм и европейска възпитаност.“⁴³

Просто чудно е как този слаб, дребен на ръст човек е намирал сили да се справи с всичките си задължения — както в училището, така и извън него. Но той е ентузиасиран, млад, видял е една по-висока култура, вкусил е от един по-друг духовен живот и бърза да приложи всичко това на практика в своята страна. Амбициите му са големи, целите — благородни. Тези моменти от културно-обществената и педагогическа дейност на д-р К. Кръстев често пъти се забравят, въпреки че не са случайни, а трайно проявление, постоянен спътник в живота му. Да напътствува, да ободрява, да действа, това са черти, присъщи на характера му или, както сам той се определя чрез един Вазов стих — „да стряска, да буди от съня дълбок“.

Директорството поглъща доста от времето на д-р К. Кръстев, но той не остава безразличен към културния живот в града по това време. В Казанлък е съществувала повече от 15 години Ученолюбива дружина „Искра“ (основана през 1873 г.), която през различните периоди развива и активна театрална дейност. През 1888—1890 г. от любители-актьори са играни пиесите „Разбойници“ и „Коварство и любов“ на Шилер, „Отело“ на Шекспир, „Руска“ на Ив. Вазов, комедиите на Молиер — в съкратени или побългарени варианти — „Доктор против волята си“, „Насила оженване“, „Скъперникът“, „Благородникът“, „Мнимият болен“ (заглавията са дадени според тогавашните преводи). С голям успех е давана и комедията на Гогол „Ревизор“.

В поставянето на „Коварство и любов“ и на „Ревизор“ участва и д-р К. Кръстев заедно с известния театрален деец (тогава учител в Педагогическото училище) Васил К. Налбуров. Най-напред, в края на 1888 г., е представена драмата на Шилер „Коварство и любов“. Нравите на града обаче са доста консервативни, за да може да се появи на сцената жена. И ето че директорът изпълнява не друго, а ролята на Луиза. Представлението минава с успех, като публиката в салона е разделена на две: лявата страна е за жените, а дясната — за мъжете. Смесване на местата не се допуска. За тази цел и билетите на касата се продават отделно „женски“ и отделно „мъжки“.

За подготовката на „Коварство и любов“ разказва в своите непечатани спомени съпругата на д-р К. Кръстев, тогава млада учителка в Казанлък — г-ца Рада Николова: „Един ден пристига „директора“, както го наричахме учителките, у дома в къщи, да иска от нас (аз живеях с още една учителка) рокля. Той беше тогава млад и слаб човек — имаше едва 24 г. Хареса моята рокля, взе

лата, които се посаждат чрез благотворното влияние на науката, а още повече от личността на учителя и правят невъзможно изпадането на ученика в оная атмосфера, в която живее голяма част от нашето общество“, с. 595. В друг рапорт той констатира, че „най-малко 3/4 от нашите класни учители са лишени от специална педагогическа подготовка“, с. 596.

⁴³ Юбилеен сборник на Казанлъшкото педагогическо училище, 1935, с. 99.

я, на следующата вечер щеше да играе Луиза в Шилеровата драма „Коварство и любов“.⁴⁴

Въдушевени от успеха, любителите-актьори от „Искра“ подготвят под режисурата на В. Налбуров, който е учил в Русия, представянето на Гоголевия „Ревизор“. На 29. I. 1889 г. д-р К. Кръстев пише на Ив. Д. Шишманов: „Учителите и учителките ще даваме „Ревизора“, аз съм Хлестаков. . . младата кръв иска да си поиграе с учителките, да им поговори за любов и да им постиска ръцете.“⁴⁴

Направен е пробив и в консерватизма на казанлъжчани. За пръв път на сцената се качват и две учителки от третокласното училище в града — г-ца Рада Николова и г-ца Неда М. Касабова. Първата — в ролята на Мария Антоновна, а втората — в ролята на Анна Антоновна. Градоначалникът е Васил К. Налбуров. „Комедията играхме три пъти — пише в посочените вече спомени Рада д-р Кръстева, — значи три пъти се годяхахме на сцената, догде и действително се сгодихме. Това беше през декемврий, през февруарий се сгодихме и през май се оженихме.“⁴⁵

Ръководенето на Педагогическото училище поглъща доста от времето на д-р К. Кръстев и той с основание започва да си задава въпроса за своята по-нататъшна съдба. Въпреки че се е заел с чувство за отговорност за работата си, той до голяма степен не е удовлетворен от нея. Другаде вижда своето призвание, а тука само дисциплинирано изпълнява задълженията си и разпоредбите на министерството. В това отношение ярка светлина хвърля кореспонденцията му с Ив. Д. Шишманов, която през този период е най-активна. Тя обхваща широк кръг от проблеми, които са вълнували двамата млади учени. Трябва само да се съжалева, че не са запазени писмата на Ив. Д. Шишманов. Така би се получила една крайно интересна документация в епистоларна форма за нашата литературна история.

Не е изминала и една година от назначаването му в Казанлък и д-р К. Кръстев започва да се пита — накъде?: „Мен е зел сериозно да ме занимава въпроса, какво ще правя и де ще съм следващата година. Да ми се иска да стоя тук, вярвам, не ще ме пропъдите, но едно ми се струва, че не съм си на мястото, друго — ще се изгуби и следващата годинка в туй гнездо и трето: изгубих си огъня през годежа и от гюрюлтин и за да си разпаля пламъка, без който аз една лула тютюн не струвам, трябва нещо ново.“⁴⁶

Приблизително след една година той отново се връща на въпроса за своето призвание и трябва да бъдем сигурни, че при него това не е поза, а дълбоко вътрешно убеждение: „В същност за специално моите, за индивидуалните ми полети тук няма простор. Не че задачата, що ми предстои, не ме вдъхновява — но тя е вече по задължение и съвест, не е *мойта* (курс. от К. К.) задача, колкото и да е висока и завидна.

Не е *мойта*, защото аз на друго място виждам призванието си: не в пригответията на селски учители.“⁴⁷

Иван Д. Шишманов, по това време вече началник на отделение в Министерството на народното просвещение, е един от най-близките приятели на д-р К. Кръстев през тези години. В писмата на младия директор до него има сърденост и близост, той споделя своите лични вълнения и тревоги, планове и творчески намерения. Изпраща му почти винаги за мнение ръкописите на рецензиите и ста-

⁴⁴ Архив на Ив. Д. Шишманов, а. е. 787, л. 4; писмо от 29. I. 1889 г.

⁴⁵ Д-р К. Кръстев и г-ца Рада Николова се сгодяват на 15. II. 1889 г., заедно с тях се сгодяват Васил К. Налбуров и г-ца Неда М. Касабова. В спомените на Рада д-р Кръстева погрешно е посочено, че годежът е станал през 1890 г. Вазов поздравява младоженеца с писмо от 16. III. 1889 г. (Съч. Т. XX, 1957, с. 110).

⁴⁶ Архив на Ив. Д. Шишманов, оп. 3, а. е. 787, л. 10; писмо от 17. III. 1889 г.

⁴⁷ Пак там, а. е. 788, л. 21; писмо от пролетта на 1890 г.

тиите си, които смята да печата; даже когато се сгодява, го кани за кум. Повечето от писмата завършват с подпис: „Целувам те, твой Кръстю.“

Д-р К. Кръстев се интересува постоянно от заниманията на своя колега от Лайпциг, следи подготовката около издаването на Министерския сборник (така е наричан започналият да излиза по инициатива на Шишманов през 1889 г. „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“), дава своето мнение за състава на редакционния му комитет. Заедно с това той споделя и горещото си желание да пише: „Претрупан съм с работа, но много ми се иска да пиша — само няма де“; иска от Шишманов да му прати някоя интересна книга, за да я рецензира: „прати нещо весело, за да поработя със сърце“; моли го да му даде новата повест на Т. Г. Влайков: „Ако Влайков (псевдоним Веселин) изпрати в М-ството своята повест Дядовата Славчова унука, прати я на мен, ще напиша едно „нещо“.“

В писмата се съдържат данни и за литературните интереси на д-р К. Кръстев от този период, за неговите занимания: „Все през ваканцията мисля да турна основа и на моите „знания“ по славистиката и бълг. история, защото трябва да се захванат по-сериозни студии по история на българската литература.“⁴⁸ В същото писмо той споделя с Шишманов, че има намерение да отиде до Лайпциг и Берлин, за да поднови старите познанства, да научи нещо ново. Тревожи се отново за своето „литераторство“, което според него „не би могло да повирее“ в Казанлък. Съобщава му, че чете Юго, Гизо, Бокъл, Сент Бьоф. Проявява интерес и към първата история на българската литература: „Чета Д. Мариновата ист. [ория] на б.[ългарската] литература; доволен съм от нея; не е за презиране, а мисля, че няма ни една рецензия.“⁴⁹

Много характерен е и един пасаж, свързан, изглежда, с предложението на Шишманов да бъде изпратен д-р К. Кръстев в Париж: „В Париж аз нямам работа, няма там храна за душата ми.“ Този пасаж обяснява и една друга реплика на критика: „Като ученик на дяда Вундта трябваше да ми пратиш нещо, което да тури разума ми отново в оковите на дисциплината.“⁵⁰ Разбирано и буквално, и в преносен смисъл, това признание на д-р К. Кръстев е показателно за неговия съзнателен стремеж да се посвети на своето „литераторство“, като изхожда от определена естетическа нормативна система. Като съобщава на Шишманов, че е получил първото писмо от Вазов, той добавя: „Аз мисля да повидя руското общество, Матушка Русь и да го споходя (става дума за поета, б. а.) през ваканцията.“⁵¹

Кореспонденцията между двамата продължава и когато д-р К. Кръстев е вече в София. В нея обаче започват да се промъкват първите нотки на различие в отношението им към науката и нейното място в обществения живот. В едно писмо от началото на 1891 г. д-р К. Кръстев доста категорично заявява, че „... за България още не е и скоро не може да удари часът на чистата наука, ако ще да е и най-патриотическата“. Той съветва Шишманов да си цени труда, като не се занимава с всичко: етнография, народно творчество, издаване на сборници; да не потъва в дребни занимания, а да чертае за науката нови кръгозори, нови хоризонти. Отговорът на Шишманов (запазен в архива му в чернова) е изпълнен с твърда увереност в делото, на което се е посветил: „Аз правя една *полезна* (курс. от Ш.), една много *нужна* (курс. от Ш.) работа, която ще се оцени едва от грядущите поколения. Аз го върша с вдъхновение, с което ти пишеш своите критики. И не мисля, че това е мода у мен. . . При такова философско настроение на моя дух — аз трябваше да стана метафизик, ако не притежавах една силна доза български практически разум и ако баща ми не беше влял в душата ми. . . океан от любов към

⁴⁸ Архив на Ив. Д. Шишманов, оп. 3, а. е. 787, л. 2; писмо от 13. I. 1889 г.

⁴⁹ Пак там, оп. 3, а. е. 786, л. 12; писмо от 17. IX. 1888 г.

⁵⁰ Пак там, оп. 3, а. е. 787, л. 13; писмо от пролетта на 1889 г.

⁵¹ Архив на Ив. Д. Шишманов, оп. 3, а. е. 786, л. 33; писмо от 23. XII. 1888 г.

моего отечество. Това ме накара да стана фолклорист, етнограф, да посветя живота си на изучаването на моя народ, на моята страна. . . Разбираш ли сега и моят манифест, на който ти едно време ми се смееше. — Разбираш ли сега въобще „моите стремления“, моите „заблуждения“.⁵²

Това писмо очертава широкия обществен диапазон на задачите, които Шишманов поставя пред своите научни занимания. Но то спомага и да се види до известна степен като какъв тип учен-литератор се оформя тогава д-р К. Кръстев, какви са неговите представи за връзката между науката и практиката. Той наистина се представя (на фона на разсъжденията на Шишманов) като „кабинетен мечтател“, както сам ще нарече по-късно себе си. Разбира се, д-р К. Кръстев все още е далеч от ония години, когато ще се отдаде на „идеалистическия си блян“. Други са въпросите, които го вълнуват, когато се установява в Казанлък. За някои от тях вече стана дума. Но безспорно повечето са свързани пряко с участието му в литературния живот, с бъдещата му дейност като литературен критик. Тласък в тази насока е и кореспонденцията му с Иван Вазов, възобновена в края на 1888 г. след отпечатването на „Етюдите. . .“. Тази кореспонденция вече е била обект на обстоен анализ и затова не намираме за необходимо да се спираме подробно на нея.⁵³ В нашата литературна история обаче по-малко са изяснени някои въпроси, свързани с първите две списания, издавани от д-р К. Кръстев („Литературно-научно списание на Казанлъшкото учителско дружество“, 1890, и сп. „Критика“, 1891), както и със сътрудничеството му в сп. „Труд“ и сп. „Денница“.

Д-р К. Кръстев се появява най-напред в литературния печат като сътрудник на сп. „Труд“,⁵⁴ редактирано от Ц. Гинчев (редактори-издатели са още А. Тодоров, Т. Джамджиев, И. Джамджиев и Г. Канев) и издавано в Търново. Списанието не се ползува с особено голям авторитет сред своите съвременници, оценките им за него са доста снизходителни. В едно от писмата си до Вазов Ст. Костов го характеризира като „журнал с бледи преводи (изобщо) на всякакви всякаквини от чираци. Там се помешават стиховете на грамада поети, които са се развъдили напоследне до безобразие. . .“⁵⁵ Самият Вазов също няма високо мнение за това списание, в което той едва ли не за първи път прочита такава голяма възторжена статия за своята поезия. Като съобщава на Ст. Костов, че е прочел „Етюдите. . .“ на г. Кръстева, а така също и рецензията му за „Периодическо списание“, той изказва съжалението, че са печатани в „Труд“: „Язык, че статиите му се явяват в такова къпоаво журналче, в такова неприятно съседство с пепелчугите от българский Парнас.“ Все пак поетът смекчава присъдата си, като признава, че и на това е благодарен: „Но и това — слава богу. Вие знаете защо.“⁵⁶

Ив. Вазов е прав, когато след суровата оценка за списанието намира за по-добре, че статиите въобще са били напечатани, че в крайна сметка това е по-важното. В послеслова на своите „Етюди. . .“ д-р К. Кръстев посочва, че статията му е дрямала ненапечатана, „даже непрочетена в архивите на една редакция“. За коя редакция става дума? Знаем, че тази статия е писана в Лайпциг и оттам е изпратена в България. От едно писмо на автора ѝ до Ив. Д. Шишманов научаваме, че тя най-напред е дадена на редактора на „Периодическо списание“ В. Стоянов,⁵⁷

⁵² Архив на Ив. Д. Шишманов, оп. 3, а. е. 789, л. 3; писано в отговор на писмо на д-р К. Кръстев, от 2. V. 1891 г. (а. е. 788, л. 35—36).

⁵³ Вж. Г. Димов. Иван Вазов и българската литературна критика. С., 1974, с. 46—61.

⁵⁴ К. К. Кръстев. Психологически бележки за педагогическата практика в училищата. — Труд, г. II, 1888, кн. I, с. 112—116; под името на автора в скоби е написано на латиница (Канд. филос.).

⁵⁵ В. Вълчев. Из преписката на Иван Вазов. — Изв. на И-та за бълг. лит., 1960, кн. IX, с. 341; писмо от 20. X. 1888 г.

⁵⁶ Ив. Вазов. Събр. съч. Т. XX. С., 1957, с. 94; писмо от 10. XII, 1888 г.

⁵⁷ Архив на Ив. Д. Шишманов, оп. 3, а. е. 786, л. 28; писмо от 13. XI. 1888 г.: „Най-големият бой ще яде. . . Вас. Стоянов, за дето ми държа ст [статията, т. е. „Етюдите. . .“, б. а.] непрочетени 5—6 месеца в долапите. Само името му няма да споменувам.“

който я държал 5—6 месеца „в долапите“. Едва след това д-р К. Кръстев я изтегля и изпраща в „Труд“, като написва споменатия вече послеслов и слага дата: 3-ий ноемврий 1888 година, в Розовата долина. . .

В сп. „Труд“ името на д-р К. Кръстев се появява общо в четири книжки от 1888 г. Тук той прави и своя дебют в литературната критика с една рецензия за две книжки на „Периодическо списание“.⁵⁸ В нея д-р К. Кръстев изказва разбиранията си за ролята на таланта в поезията, за „безотрадното състояние“ на тогавашната българска литература. Още тук проличава категоричността на неговите оценки, способността му да полемизира. Като разделя авторите на „добри и лошави писачи“, той посочва като една от причините за нерадостната литературна картина „безсъдържателността“ на самите писачи, както той ги нарича, които се отнасят към литературата, както „писаря към книгата“. Бъдещият д-р по философията ни рисува и една твърде мрачна картина на обществения живот в страната, която в общия си тон не се отличава от характеристиката на един Вазов например („Пустота в обществото, в главите / пустота пълни всичко у нас“). Според него в тогавашното българско общество всичко е оледеняло „в жалката проза на нашия „политически живот“. Един Любен, един Ботев и Левски и Раковски ни събудиха от един сън, за да паднем в летаргията, в която само страстите върлуват.“⁵⁹ Няма „нищо високо, благородно, що окрилява душата и я носи в областта на идеала“.

При проучванията на отношенията между Вазов и д-р К. Кръстев нашата литературна история доста подробно е разгледала първата голяма статия на критика („Иван Вазов. Етюди за стихотворната му поезия“),⁶⁰ за която многократно вече стана дума. Без да се впускаме в излишни подробности, ще отбележим един интересен момент, в който отново срещаме името на Белински. Във втората част на своите „Етюди. . .“ д-р К. Кръстев (тогава още студент в Лайпциг) с вътрешна убеденост заявява: „Вярата ми в народния гений не ми дава да изгубя всяка надежда, че и у нас ще се роди един Лессинг, един Белинский, един достоен и верен защитник на изкуството.“⁶¹ Тези редове са давали на мнозина право да твърдят, че авторът им визира себе си. Мисля, че не е само това, а и едно правилно разбиране на бъдещото литературно развитие, подсказано от доброто познаване на историята на другите литератури.

В „Етюдите. . .“ се съдържат достатъчно доказателства за безспорното влияние, което Вазов с цялото си творчество е оказал върху оформянето на ранния д-р К. Кръстев. Впрочем в това ни убеждават и много други факти, на които досега се спирахме. Все пак най-директен е критикът в следното свое признание: „Мисълта за една защита на поезията въз основа на днешната наука, философията, е зряла у мен паралелно с изучаването на Вазовото творчество и се е развивала в жива връзка с неговото благотворно влияние. Те са били в душата ми като едно неразлъчно цяло. . .“⁶² Като признава, че не е трудно да се пише едновременно „принципиална защита на поезията и отделни студии за някои части от Вазовата поезия“, авторът се надява, че по-нататък ще има възможност да направи

⁵⁸ Псп, г. V, кн. 21 и 22, с. 367—376. Рецензията носи дата 18/30 юни, 1888 г. Липиска. Подписана е К.К.Кръстев. Твърде вероятно е през това време статията на Вазов вече да е била изпратена в Псп и младият критик, отчаян от мудността на редакцията, да е решил да напише рецензия за това списание.

⁵⁹ Пак там, с. 367, с. 375.

⁶⁰ Сп. Труд, г. II, 1888, кн. 5 и кн. 6; за статията по-подробно вж. Г. Димов. Иван Вазов и българската литературна критика, с. 49—53; също Л. Георгиев. Д-р К. Кръстев. С., 1968, вж. главата Историята на една литературна вражда, с. 50—79; Г. Цанев. С патоса на възторга и избличението. С., 1967, с. 123—125.

⁶¹ Сп. Труд, г. II, 1888, кн. 6, с. 757.

⁶² Пак там, с. 758.

и една „защита на високата ми вяра в изкуството, в негово божествено призвание и неговата вечна необходимост за човешката култура“⁶³.

Д-р К. Кръстев продължава своята изповед по отношение на ролята на Вазовата поезия в неговия живот дотогава, като добавя, вече като директор в Казанлък, че усеща „голяма нужда“ от продължаването на своите наблюдения върху поета. Наистина той прави уговорката, че двумесечният му престой в България може да им даде „съвсем друг отпечатък“, че се страхува дали ще може да се задържи на същата висота, дали ще намери и сега у себе си „толкова юношески огън.“⁶⁴

Тук се съдържат интересни акценти. Д-р К. Кръстев наистина е смятал да разгледа и други моменти от Вазовата поезия освен обхванатото вече в „Етюдите. . .“. Сам той в писмо до поета споменава, че е набелязал няколко нови теми: 1) по баладите; 2) лирически (субективни) елемент — то ще бъде един вид психологическа характеристика въз основа на стихотворенията; 3) за ролята на природата в стих. [отворенията] Ви — тук бих желал да вместя една по-дълбока, дори метафизич. анализа на „Към природата“, но туй иска вдъхновение и съсредоточеност, които през ваканцията надали ще намеря; „Епопеята“ може да не засягам, защото нямам материал; трябвало би да се изучат въстанията, преди да се каже нещо свястно и нещо ново за тях.“⁶⁵

Трябва само да се съжالياва, че набелязаният от д-р К. Кръстев план остава неизпълнен. Не е само липсата на „юношески огън“ причина за това, а и прекомерната му заетост в училището, неустановеността на положението му (тук той се чувства „привременно“), липсата на ясна перспектива за бъдещето. Защото факт е, че през първите години на своята критическа дейност той запазва пиетета си към Вазов, особено към неговата поезия, смята го за истински, за „зрял поет“.

Наистина излизането на „Етюдите. . .“ слага началото на известността на д-р К. Кръстев като литературен критик. Макар и заинтересована страна, Ив. Вазов не скрива симпатиите си към проявите на своя неочаквано възторжен почитател.⁶⁶ Въодушевен от ласкавите оценки, изказани в повечето случаи в лични писма до него, д-р К. Кръстев се заема да следва предначертания път. Ентусиазмът му обаче е донякъде охладен от липсата на списание, което по-динамично да следи литературния живот. В края на 80-те години литературният периодичен печат е в печално състояние. „Периодическо списание“ излиза доста нередовно, „Труд“ не се отличава нито с подбора на сътрудниците си, нито с висок вкус, нито с наличието на добре списван критически или книжовен отдел. Новият „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“ е доста тромав, въпреки че отделя обширно място на книжовния си отдел, но като „всяка царска работа“ върви бавно. „Библиотека „Свети Климент“ печата повече преводни материали, въпреки че има добър екип от сътрудници. Прав е Вазов да мечтае за едно списание като „Зора“, което е било в същност и първото чисто литературно списание у нас.

Това кара д-р К. Кръстев сериозно да се замисли за издаването на свое списание, което би могло да му осигури място за творческа изява. Затова покрай многото си задължения в Казанлък той става инициатор и за създаване на Научно

⁶³ Сп. Труд, г. II, 1888, кн. 6, с. 758.

⁶⁴ Пак там, с. 768.

К. К. пише почти същото на Ив. Д. Шишманов: „Аз бих могъл да ти изпратя за Сборника една част от етюдите за Вазова, само че те не приличат на първите“; а. е. 788, л. 12, архив на Ив. Д. Шишманов.

⁶⁵ В. Вълчев. Из преписката на Иван Вазов, с. 350; писмо от 16. I. 1889 г. В същото писмо той с тъга констатира: „Много въпроси и статии ми се въртят из главата, а нямам сърце да захвашам, защото нямам годен журнал: Труд не струва, и „Пер. сп.“ заспаля съвсем.“

⁶⁶ Той се спира на „Етюдите. . .“ два пъти в писма до Ст. Костов (Съч. Т. XX, 1957, с. 93—94; писмо от 10. XII. 188 г.) и до д-р К. Кръстев (Съч. Т. XX, с. 77; писмо от 13. XII. 1888 г.).

учителско дружество в града, което да има свой печатан орган. В края на 1888 г. той споделя тази своя идея с Ив. Д. Шишманов: „В утрешното срочно заседание на Учит. съвет ще предложа. . . : да основем един „Журнал на Каз.[английското] пед. (агогическо) Трикл.[асно] и обр.[азцово] първоначално училище“ и ще Ви рапортирам, вярвам, че при всичките сръдни М-вото ще ми се притече на помощ.

Ще поканим всички училища най-вече педагогическите; ще бъде не само педагогичен, но ще съдържа и поезия и критика и психолог. етюди и проч. . . “ Явно идеята за списанието дотолкова е допаднала на младия директор, че той с патетичен тон обобщава: „Трябва да се остави по един паметник вред, дето съдбата ме е поставила, ако „привременно“.“⁶⁷

Не знаем какъв е бил отговорът на Шишманов и на министерството, но издаването на списанието се забавя още една година. Междувременно през пролетта на 1889 г. от Одеса се завръща Ив. Вазов. Първата му мисъл е да се залови сериозно за литературна деятелност, а мнозина негови приятели го поощряват да поднови „Зора“. Ето защо той настоятелно кани младия критик да вземе „живо участие, особено в критическия отдел на журнала“, като най-много ще разчита на неговото перо, което вече му е създало добро реноме, спечелено със студийна.

Въпреки че Вазов го кани настойчиво да участва в списанието на критическия отдел на замисленото от него списание, въпреки заслужените похвали, които получава от поета, д-р К. Кръстев не се отказва от идеята си за собствено издание. През лятото на 1889 г. той води преговори с пловдивския книгоиздател Д. В. Манчов, за което осведомява и Шишманов: „Д. В. Манчов дохожда тук и предлага да издаваме от тук едно крит. журналче от 1—2 коли, под моя редакция. Прие се, пак от мене, и аз стягам вече за първия брой.“⁶⁸ Няколко седмици по-късно, информиран от Ст. Костов за намеренията на д-р К. Кръстев, Вазов съветва своя млад приятел (въпреки жаждата му за деятелност) да не се оплита с Манчев в едно съвместно предприятие. Но заедно с това той споделя, че не е твърде сигурен в близкото излизане на своето списание: „Моето списание, уви, още си остоя в областта на проектите, главно или по-добре единствено, защото зрението ми е още слабо.“⁶⁹

Не само Вазов, но, изглежда, и д-р К. Кръстев е бил за известно време затруднен в подготовката на своето списание, защото в началото на октомври 1889 г. неочаквано се обръща към редакцията на сп. „Труд“ с едно малко странно наглед предложение. Той предлага на Ц. Гинчев своето активно сътрудничество. Отначало накратко обяснява, че поради „многo училищни нужди“ не е могъл да осъществи намерението си да основе „един свой чисто критически журнал“. Ето защо, пише бившият сътрудник на „Труд“, „за да не попадна в бездействие, ако остана тъй без всеки външен подтик, бих Ви помолил да ми отстъпите критическия отдел“ в обем от 1—2 издателски коли. Той смята да подготвя за всеки брой и статии по педагогика, както и да превежда от руските и немските класици, да пише популярни статии върху психологически или естетически въпроси. Това е една широка програма за сътрудничество, и то в списание, за което самият д-р К. Кръстев няма особено високо мнение. Но след като Вазов все още не е сигурен в начинанието си, Сборникът на Шишманов също се бави, а въпросът за собствения му „критически журнал“ — отложен за по-късно време, младият критик се решава на този компромис, за да има къде да сътрудничи.

Върху писмото му Ц. Гинчев слага следната „резолюция“: „Отговорих му съ 10. X. 89 да се съгласи да пише по 1 кола печатна въ всяка книга на Труд, а възна-

⁶⁷ Архив на Ив. Д. Шишманов, оп. 3, а. с. 786, л. 23; писмо от 3. XI. 1888 г.

⁶⁸ Пак там; оп. 3, а. с. 787, л. 30; писмо от 23. VI. 1889 г.

⁶⁹ Събр. съч. Т. XX, 1957, с. 115; писмо от юни или юли 1889 г.

граждение да му се даде 20 год. течения.“⁷⁰ Този отговор явно не задоволява д-р К. Кръстев, но въпреки това той все още се колебае по отношение на своето сътрудничество в „Труд“ и подготовката на собствено издание. В този дух е и писмото му до Шишманов от средата на месец октомври същата година: „Моят съчинение, ако не е напечатано, изпрати ми го, аз ще стана сътрудник на „Труд“ или ако не се споразумеem с тях, ще издавам сам нещичко, за да се намирам на работа.“⁷¹

В настоящата статия, която е част от по-голямо изследване, повече място е отделено на ученическите и студентските години на д-р К. Кръстев, на първите му контакти с литературния свят. За пръв път се привежда нов архивен и документален материал: писма, ранни опити в литературната критика, извадки от дневници и др. Така става ясно, че това наистина са години на учение за младия човек — и в прекия, и в преносния смисъл на думата. Години, през които д-р К. Кръстев застава едва в началото на избора от него път на литературен критик.

⁷⁰ Д. Минев. Предистория на списание „Мисъл“. — Български преглед, г. IX, 1934, кн. 10.

⁷¹ Архив на Шишманов, оп. 3, а. е. 487, л. 47; писмо от 20. X. 1889 г.